

DOI 10.33190/0027-2833-314-2020-5-007

Тищенко К. М.

42 ЕПОХИ УКРАЇНСЬКИХ МОВНИХ КОНТАКТІВ: ЕНЦИКЛОПЕДІЯ 3000 ЗАПОЗИЧЕНИХ РЕАЛІЙ АНТИЧНОСТІ Й СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У МОВІ, ПРІЗВИЩАХ І ТОПОНІМАХ

Київ ; Броди : Просвіта, 2020. 912 с.

Нова книга Костянтина Тищенка, професора кафедри мов і літератур Близького й Середнього Сходу Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, являє собою енциклопедичний словник, у якому систематизовано й проетимологізовано понад 3000 запозичень в українській лексиці, прізвищах українців і топонімах на теренах України. Це підсумок восьми монографій автора (2006–2018) з різних аспектів теми. Рецензована книга викладає нову концепцію історії українських мовних контактів. Водночас це й сучасний синтез знань про багатомовну історію запозичень в українську мову.

Зв'язки українців з іншими народами лишили в мові безліч слідів і прослідків. Не можна сказати, що вони малодосліджені. Утім, як показує автор, у цій ділянці досі лишається чимало білих плям, надто в історичній топонімії (гідроніми, ойконіми) та антропонімії (прізвища). При етимологізуванні власних назв не рідкість їх безпідставне «ослов'янювання», нехтування східним контекстом минулого України. Наскільки цей контекст багатий, настільки ж занедбані його студії. Одна з причин — успадкований від радянських часів брак сходовознавчої освіти.

У виданні на конкретному матеріалі втілено ідею В. В. Мартинова (1989), згідно з якою кожна мова пережила стільки станів, скільки мала у своїй історії епох контактів із сусідніми мовами. За висновком К. М. Тищенка, українську мову сфор-

© П. СЕЛІГЕЙ, 2020

мували 42 мовно-історичні епохи — від іллірійської та скіфської до монгольської, литовської, польської, російської. Така велика кількість епох зумовлена історично й географічно — як наслідок етногенезу українців на шляху міграції численних племен. За даними книги, це один з найвищих у світі показників іншомовних впливів при формуванні народу. Для порівняння: іспанський словник налічує 14 мовно-історичних епох, словник басків — 10 епох, словник циган Ломбардії (синтів) — 9, ірландців — 7, японців — 6, алеутів — 5 (с. 19). Книга розгортає масштабну панораму культурно-історичних зв'язків українського етносу з різноманітними племенами, що знайшли, хоч і різною мірою, своє відображення в мові.

Відповідно до кількості епох книга складається із 42 розділів. Стисла довідка на початку кожного розділу характеризує суть мовно-історичної епохи. Далі йдуть етимологічні статті про запозичені загальні назви, граматичні та діалектні явища (разом 533 статті). Потім — синхоричні (з грецької — «з тієї ж землі») прізвища українців (716 статей) і топоніми України від іншомовних основ (1619 статей). При цьому визначальним для розділу є масив статей з етимологіями топонімів, а статті про запозичені загальні назви та прізвища українців, основи яких походять з тієї ж мови, наведено на підтримку топонімічних. Будова статей загалом витримана: читач знайде пропоновані етимони, аргументи, узагальнення, посилання на джерела. Огляд альтернативних версій походження автор не наводить, хоч давніші етимології регулярно згадує при полеміці. Зосередження в одній праці доказів контактів з певною мовою (та її носіями) здійснене вперше.

Розділи про епохи мовних контактів об'єднано за п'ятьма історико-географічними векторами: 1) Прадавній Світ (еламіти, аккади, урарти, єгиптяни), 2) Давній Захід (італіки, фіни, балти, фракійці, іллірійці, кельти, римляни, праслов'яни, готи, франки), 3) Давній Південь (елліни, фінікійці/сирійці, явани, копти, візантійці, агаряни, албанці, венеціанці/генуезці), 4) Давній Степ (індоіранці, скіфи, перси, парф'яни, гуни/авари, кавказці, вірмени, хозари, угри, печеніги, половці, монголи, татари), 5) Права Європа (скандинави, литовці, поляки, волохи, німці, росіяни, американці).

Рецензована книга, як і раніші праці К. М. Тищенка, показують провідну роль топонімії для відтворення дописемної історії українців. Відомо, що топоніми (особливо гідроніми) тривко зберігаються впродовж століть або й тисячоліть. Правда, через поступове забуття першоджерела та ослів'янювання назви місцевими мешканцями вона часто стає або етимологічно затемненою, або «припасованою» до якогось слов'янського кореня. У таких випадках, щоб відтворити справжнє походження топоніма, треба зважати на ймовірність різномовних впливів, не обмежуючи поле пошуку лише питомим кореневим фондом. На матеріалі гідронімії України плідність такого підходу раніше довели О. С. Стрижак, О. М. Трубачов, В. М. Топоров, С. С. Отін. Як впливає з рецензованої книги, не меншою мірою сказане стосується й ойконімії: вона також зберігає ознаки тягlosti заселення України.

Для етимологізації топонімів К. М. Тищенко послідовно застосовує власно розроблений метод топонімічного контекстування, що дає змогу розкривати смислові зв'язки між просторово близькими топонімами. Метод цей належно ще не оцінений етимологами, хоч його застосування в працях автора демонструє очевидний евристичний потенціал. Як пише академік Г. П. Півторак, «за обсягом уже розкритого в книзі, тут може йтися не про нові сторінки історії України, а про її загублені томи» (с. 10).

Важливий здобуток К. М. Тищенка — виявлення чіткої взаємної відповідності (кореляції) хронологічних шарів топонімії України з українською лексикою та прізвищами українців, основи яких прийшли з тієї ж етномови. Ці три незалежні масиви мовних даних становлять лексико-антропо-топонімічну стратиграфію України. Об'єктивність мовознавчих висновків підвищує їх апробація ще й четвертим масивом — даними генетики Y-гаплогруп. Автор показує, що набір Y-гаплогруп сучасних українців — I, R1a, R1b, E1b1b, G, J, Q, N, T (С. Кравченко, З. Россер та ін.) — відповідає генетичній належності найдавніших носіїв мов-джерел запозичень, іншомовних топонімів і прізвищ. Наприклад, скіфським запозиченням в українському словнику (*потьвора, почвара, шаровари*) відповідають синхоричні скіфські топоніми України (*Дніпро, Саки, Передеріївка, Шатравине*) та синхоричні прізвища українців (*Сакович, Передерій, Перездорієнко*), а з іншого боку — наявність Y-гаплогрупи R1a у кожного третього українця. Така збіжність висновків з чотирьох незалежних груп наукових фактів підтверджує конкретну атрибуцію ділянок мовної дійсності,

а опертя на останні здобутки молекулярної генетики підносить мовно-історичні дослідження на сучасний, якісно новий рівень, чим надає концепції К. М. Тищенка додаткової методологічної цінності.

Застосувавши метод топонімічного контекстування та встановивши послідовну кореляцію між науковими фактами чотирьох різних типів, автор підтвердив наявність таких запозичень в українському словнику, як центральноевропейськи (Г. Краге, О. М. Трубачов), балтисми й літуанісми (А. П. Непокупний), фракісми, іллірісми й індоіранісми (О. М. Трубачов), пелагісми (В. П. Нерознак), скіфо-сарматські іранісми (В. Абасв, О. Стрижак), лагінісми, готисми (В. М. Топоров), еллінісми (А. О. Білецький), скандинавісми (О. Партицький), половецькі й татарські тюркісми (А. Ю. Кримський) та ін. Крім уже відомих шарів запозичень, виявлено й упроваджено до наукового обігу ще 16 «загублених розділів» історії українських мовних контактів. Серед них — еламісми, акадизми, єгиптисми й коптисми, фінісми, давньоперські іранісми (переосмислення концепції Бартоломе — Трубачова), фінікісми/арамейсми, пахлавісми, кельтисми, гунсько-аварські монголісми, вірменісми, венеційські й генуезькі італісми та ін.

У книзі чимало нових етимологій власних і загальних назв: готських, грецьких, сирійських, пехлевійських, коптських тощо. Різною мірою обґрунтовано віднесення онімів і лексем *Камула*, *Радоробель*, *язик*, *владика*, *Дажбог* — до кельтизмів; *Трахтемирів*, *Говліів*, *Мавдрики*, *очуняти*, *гаразд*, *ускромити*, *Домантович* — до готизмів; *Сорокотичі*, *ганити*, *ганьба*, *догана*, [лилик], *Піштя* — до арамейзмів; *Ракути*, *Хандабоківка*, *буча*, *осовитий*, *шаткувати*, *очіпок*, *Кінті*, *Коптя* — до коптизмів; *р. Ірклій*, *Кашиперівка*, *Кашипівський* — до грецизмів; *Мурафа*, *Солиги*, *Паталахівка*, *Подольох*, *Водолога*, *шлях*, *з гаком*, *потала*, *Паталах*, *Патлах* — до арабізмів.

Звісно, ці та інші етимології К. М. Тищенка можуть апіорі сприйматися як сумнівні, спірні, неоднозначні. Проте, щоб переконливо заперечити їх, потрібні вагомі аргументи. З іншого боку, слов'янські етимології згаданих назв теж не в усьому бездоганні, часом сприймаються як відверто «натягнуті», семантично малоімовірні. Обґрунтованості наведеним у книзі етимологіям додає опертя на доробок попередників: кельтські етимології О. О. Шахматова (марно критиковані М. Фасмером), пехлевійські етимони для слів *паркан*, *призьба*, *печеніг*, *патакати* (Х. Нюберг), *посіпака*, *Підопригора* (Д. Маккензі), перський етимон слова *витязь* (П. Агостіні). У будь-якому разі нові версії походження дають поживу для конструктивних дискусій, що просувають етимологічну науку вперед. Отже, крапку ставити рано.

Вихід рецензованої книги можна оцінити як помітну подію в мовознавчому житті України. По суті, у ній системно викладено нову пізнавальну модель української мовної історії. Значення нової праці К. М. Тищенка не обмежується суто мовознавчими рамками — вона матиме відгук у ширших суспільних колах. Її з інтересом читатимуть не лише лінгвісти та історики, а й усі, хто цікавиться минулим українців та української мови.

П. Селігей

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Київ, Україна

Електронна пошта: Selihey@nas.gov.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9433-0972>

P. Selihey

O. O. Potebnia Institute of Linguistics, the National Academy of Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

E-mail: Selihey@nas.gov.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9433-0972>

Tyshchenko K.

42 EPOCHS OF UKRAINIAN LANGUAGE CONTACTS: AN ENCYCLOPEDIA OF 3000 BORROWED REALIA OF ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES IN LANGUAGE, SURNAMES, AND TOPONYMS

Kyiv ; Brody: Prosvita, 2020. 921 p.

Дата надходження до редакції — 05.10.2020

Дата затвердження редакцією — 12.10.2020